

Jerzy Ciecieląg

(University of the National Education Commission, Poland)

<https://orcid.org/0000-0002-8902-7028>

e-mail: jerzy.ciecielag@uken.krakow.pl

Symbolika morska na monetach Heroda Wielkiego jako dowód na morskie ambicje króla Judei?

*Maritime Symbols on Herod the Great's Coins as an Evidence
of His Naval Power and Ambitions?*

ABSTRACT

The article is an analysis of the symbolism on coins of Herod the Great connected with the sea, thanks to which I try to answer questions whether Herod conducted any maritime policy, in particular, whether had warships. In my research I examine also available written and archaeological sources, as well as I make the comparative analysis of Herod's coinage with coins issued by other Judean rulers and with coins of other ancient kings, on which maritime symbols are seen. On this base I try to establish, whether Herod the Great conducted the real maritime policy, having adequate opportunities towards it, whether we are dealing only with propaganda aspects in case of his coins.

PUBLICATION INFO				
			e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060	
THE AUTHOR'S ADDRESS: Jerzy Ciecieląg, the Institute of History & Archival Studies of the University of the National Education Commission, 2 Podchorążych Street, Kraków 30-084, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History & Archival Studies of the University of the National Education Commission, Krakow				
SUBMITTED: 2025.03.26	ACCEPTED: 2025.07.31	PUBLISHED ONLINE: 2025.10.31		
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE e-mail: reshistorica@umcs.pl		
DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS		EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES		

Key words: Herod the Great, Judaea, Herodian coinage, Caesarea Maritima, Augustus, Marcus Vipsanius Agrippa

STRESZCZENIE

Artykuł przedstawia analizę symboliki na monetach Heroda Wielkiego związanej z morzem, dzięki której próbuję odpowiedzieć na pytania: czy Herod Wielki prowadził jakąkolwiek politykę morską, a w szczególności czy posiadał okręty wojenne. W badaniach wykorzystałem dostępne źródła pisane i archeologiczne, a także dokonałem analizy porównawczej mennictwa Heroda z monetami emitowanymi przez innych władców Judei oraz z monetami innych władców starożytnych, na których widnieją symbole morskie. Na tej podstawie podjąłem próbę ustalenia, czy Herod Wielki prowadził realną politykę morską, mając ku temu odpowiednie możliwości, czy też w przypadku jego monet mamy do czynienia tylko z aspektami propagandowymi.

Słowa kluczowe: Herod Wielki, Judea, mennictwo herodiańskie, Cezarea Nadmorska, August, Marek Wipsaniusz Agryppa

Odpowiedź na pytanie, czy istniała jakakolwiek polityka morska Heroda Wielkiego, nie jest prosta, choć dostępne źródła świadczą bez wątplenia o jego morskich ambicjach. Warto już na początku zaznaczyć, że w realizacji zamierzeń pomagał królowi Judei stosunkowo dobry stan gospodarki, w związku z czym dysponował on wystarczającymi zasobami pieniężnymi¹. Nie bez znaczenia było tu m.in. przejście na własność majątku pokonanych Hasmoneuszów². Trzeba jednak zauważyć, że są też badacze, opierający się zresztą na przekazie Józefa Flawiusza³, którzy twierdzą, że Herod doprowadził państwo do ruiny, a jego rządy były finansowo szczególnie trudne dla poddanych. Inna sprawa, że wiele przedsięwzięć króla Judei, również skierowanych do głodującej na przykład w roku 28/27 przed Chr. ludności, świadczy o dobrej kondycji finansowej państwa, choć zdaniem części historyków Herod nie stronił od nakładania

¹ Vide: F.E Udoh, *To Caesar What Is Caesar's: Tribute, Taxes, and Imperial Administration in Early Roman Palestine* (63 B.C.E.–70 C.E), Providence 2006, s. 113–206; M. Broshi, *The Role of the Temple in the Herodian Economy*, „Journal of Jewish Studies” 1987, 38, s. 31–32; E. Gabba, *The Finances of King Herod*, w: *Greece and Rome in Eretz Israel: Collected Essays*, red. A. Kasher, U. Rappaport, G. Fuks, Jerusalem 1990, s. 161–168; J. Pastor, *Land and Economy in Ancient Palestine*, London–New York 1997, s. 110–127; M. Goodman, *The Pilgrimage Economy of Jerusalem in the Second Temple Period*, w: *Jerusalem: Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity, and Islam*, red. Lee I. Levine, New York 1999, s. 69, 71–75.

² Józef Flawiusz, *Antiquitates Iudaicae*, w: Józef Flawiusz, *Antiquitates Iudaicae* (Dawne dzieje Izraela), t. 1–2, tłum. Z. Kubiak, J. Radożycki, Warszawa 1993 [dalej: *Ant.*] 14, 207, 363; idem, *Bellum Iudaicum*, w: Józef Flawiusz, *Bellum Iudaicum* (Wojna żydowska), tłum., wstęp i komentarze J. Radożycki, Warszawa 1991 [dalej: *BI*] 1, 268; J. Pastor, *op. cit.*, s. 100–101.

³ *Ant.* 15, 365; 17, 308; *BI* 2, 85.

dużych obciążeń podatkowych⁴. Wydaje się, że pogląd o złej kondycji finansowej królestwa Heroda bierze się ze zbytniego zawierzenia relacji Józefa Flawiusza. Mamy więc do czynienia z raczej dobrze prosperującym państwem, którego system podatkowy nie był tak naprawdę rujnujący dla poddanych⁵.

Niestety mennictwo Heroda Wielkiego jest dla historyka bardzo rozczarowujące, szczególnie jeżeli weźmiemy pod uwagę fakt, że monety niejednokrotnie są pomocne w ustalaniu wielu nieznanych z innych źródeł kwestii. Król Judei wyemitował dwa typy monet, z których pierwszy to jedyne monety datowane na rok trzeci, z czterema nominałami (wykonanie stempla cechowała duża dbałość wykonania), natomiast drugą grupę stanowią monety niedatowane, a ich wykonanie pozostawia wiele do życzenia⁶. Możemy przypuszczać, że wysoka jakość wykonania emisji datowanych wiąże się z prowadzoną w pierwszych trzech latach panowania Heroda (40–37 r. przed Chr.) wojną z ostatnim Hasmoneuszem, Antygonosem Matatiaszem⁷. Elementem tych zmagających była rywalizacja propagandowa przy użyciu monet, choć nie oznacza to, że późniejszy brak staranności mincerzy należy interpretować jako dowód na mniejszą ich rolę po zdobyciu przez Heroda pełni władzy. Nie jest wykluczone, że gorsza jakość kolejnych emisji wynikała po prostu ze zmiany lokalizacji mennicy⁸. Datowanie poszczególnych emisji, szczególnie tych datowanych (choć i w przypadku monet roku trzeciego nie ma pełnej zgody co do absolutnej datacji), jest w gruncie rzeczy zadaniem niewykonalnym⁹. Trzeba jednak zaznaczyć, że badacze proponowali różne sekwencje chronologiczne. Ciekawą teorią jest np. propozycja datowania monet roku trzeciego na rok 28/27 przed Chr., który miałby być trzecim rokiem od ponownego zatwierdzenia władzy królewskiej Heroda przez

⁴ S. Freyne, *Galilee from Alexander the Great to Hadrian, 323 B.C.E. to 135 C.E.: A Study of Second Temple Judaism*, Notre Dame 1980, s. 190–191.

⁵ F.E. Udoh, *op. cit.*, s. 117.

⁶ Y. Meshorer, *Ancient Jewish Coinage*, t. 2, New York 1982, s. 9–10; idem, *A Treasury of Jewish Coins*, Jerusalem–New York 2001, s. 61–62; S. Skowronek, *Moneta w kulturze starożytnego judaizmu. Spór o mennictwo Heroda Wielkiego*, Kraków 1994, s. 48–49; D.T. Ariel, J.-P. Fontanille, *The Coins of Herod. A Modern Analysis and Die Classification*, Leiden–Boston 2012, s. 1.

⁷ Wspomnijmy tu zupełnie fantastyczną teorię J. Magness, *The Cults of Isis and Kore at Samaria-Sebaste in the Hellenistic and Roman Periods*, „Harvard Theological Review” 2001, 94, s. 168–169, która na podstawie błędnie odczytanego znaku menniczego na tych monetach datuje ich emisję na 20 r. przed Chr.

⁸ S. Skowronek, *op. cit.*, s. 51–52.

⁹ M. Avi-Yonah, *Foreward*, w: J. Meyshan, *Essays in Jewish Numismatics*, Tel Aviv 1968, s. 10.

Oktawiana w roku 30 przed Chr. Tym bardziej że wkrótce po ogłoszeniu Oktawiana Augustem król Judei na nowo fundował Samarię, tym razem pod nową nazwą Sebaste (przyjmuje się dość zgodnie, że monety roku trzeciego były bite właśnie w tym mieście)¹⁰. Problem w tym, że żadne źródło, przede wszystkim Józef Flawiusz, nie wspomina o nowej erze rozpoczynającej się w 30 r. przed Chr. Próbowano też łączyć monety roku trzeciego z *congiaria*, a może również z *donativa*, które miały być wypłacone w związku z fundacją Sebaste¹¹, na co też nie ma przekonujących dowodów. W każdym razie, wśród badaczy nie ma też zgody co do interpretacji symboliki umieszczonej na monetach Heroda Wielkiego. Odnosi się to również do symboli morskich, które zostaną poddane analizie w niniejszym artykule i będą podstawą rozważań o ewentualnych morskich ambicjach króla Judei.

Warto jednak przyjrzeć się najpierw przekazom źródłowym, które mogą wskazywać na zainteresowanie Heroda Wielkiego polityką morską. Po wkroczeniu do Judei Partów i osadzeniu przez nich na tronie Judei Antygonosa Matatiasza w 40 r. przed Chr. Herod był zmuszony uciekać i w końcu znalazł się na Rodos, gdzie zbudował trójrzędowiec, którym popłynął z przyjaciółmi do Brundizjum, a następnie udał się do Rzymu¹² (skądinąd jest to też dowód na bogactwo przyszłego króla Judei, którego nawet w trudnym momencie było stać na sfinansowanie budowy okrętu). Mamy tu do czynienia z najbardziej chyba znanym okrętem wojennym epoki starożytnej, czyli trierą, który jednak w I w. przed Chr. (właściwie już dużo wcześniej) spełniał głównie funkcje rozpoznawczo-transportowe, bardzo rzadko zaś bojowe¹³. Możemy przypuszczać, że okręt Heroda został zbudowany przez Rodyjczyków, którzy znali się nie tylko na prowadzeniu wojny na morzu, ale również na skutnictwie. Biorąc pod uwagę okoliczności, nietrudno się domyślić, że trójrzędowiec został wybrany przede wszystkim ze względu na swoją szybkość, a Herodowi z pewnością zależało na jak najszybszym przybyciu do Rzymu. Najobszerniejszym przekazem dotyczącym kwestii morskich jest bez wątpienia

¹⁰ A.K. Marshak, *The Dated Coins of Herod the Great: Towards a New Chronology*, „Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period” 2006, 37, 2, s. 212–240; D.T. Ariel, *The Coins of Herod the Great in the Context of the Augustan Empire*, w: *Herod and Augustus. Papers Presented at the IJS Conference, 21st–23rd June 2005*, red. D.M. Jacobson, N. Kokkinos, Leiden–Boston 2009, s. 121–122.

¹¹ D. Barag, *King Herod's Royal Castle at Samaria-Sebaste*, „Palestine Exploration Quarterly” 1993, 125, s. 16, przyp. 7.

¹² *Ant.* 14, 378–379; *Bl* 1, 281, gdzie Józef mówi o budowie ogromnego trójrzędowca, co jest zdecydowanie przesadą.

¹³ Vide: J.S. Morrison, J.F. Coates J.F., *The Athenian Trireme. The history and reconstruction of an ancient Greek warship*, Cambridge 1987.

opis fundacji Cezarei Nadmorskiej (na miejscu miejscowości o nazwie Wieża Stratona)¹⁴, która była jednym z najwspanialszych przedsięwzięć budowlanych króla Judei, a jej zaletą było przede wszystkim dogodne położenie. Z punktu widzenia poszukiwania dowodów na morskie ambicje Heroda istotne jest stwierdzenie, że zbudował on zaciszną przystań równą co do wielkości Pireusowi¹⁵, w której mogły się zatrzymywać okręty. Józef wyraża podziw, bowiem na miejscu nie było potrzebnych do budowy portu materiałów¹⁶. Według żydowskiego historyka port mógł pomieścić ogromne floty, a u decyzji o jego budowie leżał fakt, że na szlaku morskim z Fenicji do Egiptu nie było dogodnych przystani, w których statki mogłyby się schronić przed silnymi wiatrami. Józef relacjonuje też dość dokładnie, w jaki sposób został zbudowany ten całkowicie sztuczny port¹⁷. Budowę Cezarei Nadmorskiej rozpoczęto w 22 lub 20 r. przed Chr., a zakończono w 10 r. przed Chr.¹⁸

Czy przekazy źródłowe wskazują na posiadanie przez Heroda Wielkiego floty wojennej? Pierwsza wzmianka dotyczy przekazania Herodowi okrętów przez Kasjusza i L. Stacjusza Murkusa po mianowaniu go zarządcą Celesyrii¹⁹, choć trudno rozstrzygnąć, czy miały one rzeczywiście operować na Jeziorze Galilejskim²⁰. Bez wątplenia port w Cezarei Nadmorskiej był wystarczająco duży, aby pomieścić ewentualną flotę wojenną Judei (która, jeżeli faktycznie istniała, nie była zapewne nadzwyczaj liczna). Pojawiła się nawet sugestia, że mogło w nim stacjonować nawet sto rzymskich galer bojowych²¹. Z kolei w 14 r. przed Chr. Herod Wielki wraz ze swoją flotą wsparł wyprawę Marka Wipsaniasza Agryppy do Królestwa Bosporańskiego, gdzie miał oddać tron tego kraju Polemonowi I, królowi Pontu, i usunąć uzurpatora Skryboniusza²², wypełniając tym samym lojalnie obowiązki króla klientelnego. Józef nie precyzuje niestety, czy chodzi o flotę wojenną czy też statki cywilne, choć być może militarny charakter ekspedycji rzeczywiście wskazuje na użycie okrętów

¹⁴ Nazywanie miast na cześć cesarza lub też członków rodu cesarskiego, względnie ich przyjaciół, było dość powszechną praktyką królów klientelnych Rzymu. D. Braund, *Rome and the Friendly King: The Character of Client Kingship*, London 1984, s. 107–113.

¹⁵ W BI 1, 410 Józef podaje, że port ten był większy od tego w Pireusie.

¹⁶ *Ant.* 14, 331–332.

¹⁷ *Ibidem*, 14, 333–336; BI 1, 408–412.

¹⁸ *Ant.* 14, 341; 16, 136.

¹⁹ *Ibidem*, 14, 280.

²⁰ Tak I. Shatzman, *The Armies of the Hasmonaeans and Herod*, Tübingen 1991, s. 187.

²¹ L.I. Levine, *Roman Caesarea. An archaeological-topographical study*, Jerusalem 1975, s. 15.

²² *Ant.* 16, 17–22.

wojennych²³. Nie możemy oczywiście wykluczyć, że część floty stanowiły okręty wojenne, a część statki wiozące zaopatrzenie, które z pewnością przydało się oddziałom Agryppy. Ponadto I. Shatzman sugeruje, iż brak stałej rzymskiej floty wojennej w Syrii, której obecność poświadczona jest dopiero za panowania Hadriana, może dowodzić, że Rzymianie polegali w tym względzie na flocie Heroda²⁴. Co ciekawe, miał on rekrutować załogi spośród obcych najemników, a ci służyć mieli na okrętach zwanych liburnami²⁵. Problem w tym, że nie mamy na to żadnych dowodów, a poza tym liburny były niewielkimi okrętami używanymi głównie do celów zwiadowczych i trudno je raczej uznać za pełnowartościowe okręty bojowe. Niemniej źródła dowodzą, że tylko ten typ okrętów składał się na *classis Syriaca*²⁶, przy czym trzeba zauważyć, że dziś przyjmuje się, iż powstała ona wcześniej, być może już za panowania Tyberiusza, choć bardziej prawdopodobne jest, że było to za panowania Wespazjana.

Herod Wielki najwyraźniej nie wybijał monet regularnie, a poszczególne emisje miały zaspokoić mniejsze wydatki. Koszty przedsięwzięć budowlanych oraz wojskowych pokrywane były w złocie i srebrze (jedynie żółd wypłacany był przynajmniej częściowo w brązowej monecie, częściowo zaś w srebrnej)²⁷. Nie możemy też zapominać o celach propagandowych, choć w przypadku króla Judei mamy do czynienia raczej ze swego rodzaju narzędziem komunikacji z poddanymi. Warto tu zauważyć, że propagandowe wykorzystanie monet miało szerokie zastosowanie w rzymskich wojnach domowych u schyłku Republiki²⁸ i to na tych emisjach wzorował się Herod, bijąc swoje pierwsze monety, które miały rywalizować z mennictwem Antygonosa Matatiasza²⁹. Być może rzeczywiście nie należy przeceniać propagandowego aspektu mennictwa Heroda Wielkiego, ale niekoniecznie należy go bardzo umniejszać.

²³ I. Shatzman, *op. cit.*, s. 187.

²⁴ *Corpus Inscriptionum Latinarum* 8, 8934.

²⁵ I. Shatzman, *op. cit.*, s. 197; M. Avi-Yonah, *The War Fleet of Herod*, w: idem, *Essays and Studies in the Lore of the Holy Land*, [b.m.w.] 1964, s. 71 (hebr.).

²⁶ Vide: *Inscriptiones Latinae Selectae* 2913; *Inscriptions grecques et latines de la Syrie* 3, 1163; D. van Berchem, *Le port de Séleucie de Piérie et l'infrastructure logistique des guerres parthique*, „Bonner Jahrbücher” 1985, 185, s. 65, przyp. 67.

²⁷ D.T. Ariel, J.-P. Fontanille, *op. cit.*, s. 21–22, 24; K.W. Harl, *Coinage in the Roman Economy, 300 B.C. to A.D.700*, Baltimore 1996, s. 56; J. van Heesch, *Some Aspects of Wage Payments and Coinage in Ancient Rome (1st–3rd Century ad)*, w: *Wages and Currency: Global and Historical Comparisons*, red. J. Lucassen, Bern–Berlin 2007, s. 92.

²⁸ J.D. Evans, *The Art of Persuasion. Political Propaganda from Aeneas to Brutus*, Ann Arbor 1992, s. 22; R. Wolters, *Bronze, Silver or Gold? Coin Finds and the Stipendium of the Roman Army*, „Zephyrus. Revista des Prehistorica y Arqueologia” 2000–2001, 53–54, s. 585.

²⁹ Y. Meshorer, *Ancient*, s. 19.

Brązowe monety służyły też naturalnie jako zapłata za pracę robotników zatrudnionych chociażby przy wielkich robotach budowlanych, jak budowa świątyni jerozolimskiej czy Cezarei Nadmorskiej. Wreszcie nie jest wykluczone, że wypłacano je w formie *congiaria* dla cywilów i *donativa* dla żołnierzy, które mogły być traktowane przez króla Judei jako sposób na zdobycie popularności wśród niezbyt przychylnych mu poddanych i utwierdzenie lojalności armii. Monety dystrybuowane jako *congiaria/donativa* są czasami postrzegane przez badaczy jako pamiątkowe, upamiętniające, choć niekoniecznie tak musiało być³⁰. Trzeba jednak uczciwie przyznać, że nie mamy bezpośrednich dowodów wskazujących na wypłacanie przez króla Judei owych „dowodów wdzięczności”, ale przewodniczenie igrzyskom w Cezarei Nadmorskiej³¹ i Jerozolimie³² czy doroczne święto w rocznicę objęcia władzy mogły być świetną okazją do takich wypłat³³.

Mennictwo Heroda Wielkiego dzielimy generalnie na monety datowane roku trzeciego oraz monety niedatowane, choć równie istotnym kryterium jest typologia według symboli, które możemy na nich znaleźć. Dla badaczy najważniejsze jest oczywiście ich znaczenie. Mamy siedem głównych typów monet roku trzeciego (LG = rok trzeci), na których widnieją hełm, trójnóg, tarcza, owoc, uskrzydłony kaduceusz, aflaston i gałązka palmowa oraz dwa typy drugorzędne, gdzie znajdziemy gałązkę palmową i wstążkę³⁴. Z punktu widzenia morskich ambicji Heroda najważniejszym symbolem jest tu aflaston (*akrostolium*), czyli rodzaj ozdoby zdobywanej w bitwie morskiej, naturalnie na przeciwniku, którą umieszczano na dziobie okrętów. Jego zadaniem było zdobycie przychylności bogów, względnie odparcie złych mocy³⁵. Bez wątpienia był to symbol zwycięstwa, o czym pisał już Homer³⁶. Możemy go zobaczyć na monetach greckich od IV w. przed Chr., z kolei na monetach rzymskich występował najczęściej w I w. przed Chr.³⁷. Na monetach niedatowanych widnieją natomiast: diadem, kotwica, gałązka palmowa, gałązka winnej latorośli, podwójny róg obfitości z kaduceuszem pomiędzy nimi, orzeł, wieniec

³⁰ D.T. Ariel, *op. cit.*, s. 117–118.

³¹ *BI* 1, 415.

³² *Ant.* 15, 268–271.

³³ *Ibidem*, 15, 423; D.T. Ariel, J.-P. Fontanille, *op. cit.*, s. 27.

³⁴ D.T. Ariel, J.-P. Fontanille, *op. cit.*, s. 43.

³⁵ *The Oxford Companion to Ships and the Sea*, red. P. Kemp, Oxford 1993, s. 4.

³⁶ Hom., *Il.*, 15, 716, 717, w: Homer, *Iliad*, volume II: Books 13–24, tłum. A.T. Murray, przeg. W.F. Wyatt, Cambridge MA 1925 (*Loeb Classical Library* 171).

³⁷ A. Baldwin Brett, *The Aphlaston, symbol of naval victory or supremacy on Greek and Roman coins*, w: *Transactions of the International Numismatic Congress (London, June 30–July 3, 1936)*, London 1938, s. 23–32; S. Skowronek, *op. cit.*, s. 73.

i galera³⁸. Ewentualne morskie ambicje króla Judei symbolizują tu kotwica i galera, występujące zresztą wspólnie na niektórych emisjach. Warto wspomnieć, że kotwica była znakiem dynastycznym dynastii Seleucydów (przedstawiana zazwyczaj w formie odwróconej)³⁹. Rzecz ciekawa, że po raz pierwszy w mennictwie żydowskim użył tego symbolu Aleksander Janneusz, chcąc zapewne w ten sposób zmanifestować przejęcie władzy nad dawnym terytorium seleukidzkim⁴⁰. W przypadku okrętu, któremu zresztą towarzyszy aflaston, wciąż toczą się dyskusje, czy rzeczywiście mamy tu do czynienia z okrętem wojennym⁴¹. Nie ma tu całkowitej pewności i stuprocentowa identyfikacja tego przedstawienia nie jest możliwa⁴².

Interpretacja symboliki morskiej na monetach Heroda Wielkiego nie jest rzeczą łatwą. Trzeba zauważyć, że ikonografia monetarna zależy od kontekstu, co więcej – inaczej mogli postrzegać symbole żydowscy poddani króla Judei, a inaczej nieżydowscy. Ich ewentualne przesłanie mogło też oczywiście być zupełnie inne w przypadku obydwu grup, poznanie więc konkretnego kontekstu i okoliczności emisji jest sprawą kluczową⁴³. Co ciekawe, wciąż nie ma w nauce zgody, czy symbole na monetach Heroda miały jakiegokolwiek znaczenie czy też były po prostu ładnie wyglądającymi przedstawieniami. Być może na początku swego panowania rzeczywiście chciał on za ich pomocą zakomunikować poddanym swoje zamierzenia i cele swej polityki⁴⁴. W każdym razie mincerze zastosowali symbole, które możemy określić jako pogańskie, żydowskie lub też niejednoznaczne albo dwuznaczne. Pamiętać jednak należy, że w przypadku symboliki określanej jako pogańska mamy na myśli przede wszystkim symbole wprost odnoszące się do ikonografii związanej z mitami greckimi

³⁸ D.T. Ariel, J.-P. Fontanille, *op. cit.*, s. 54–57.

³⁹ Appianus Alexandrinus, *Historia Romana*, t. 1–4, red. H. White, London 1912–1913, *Syr.* 56; Just., *Epit.* 15, 4, w: Justin, *Epitome of Pompeius Trogus*, volume I: Books 1–20, red., tłum. J.C. Yardley, Cambridge MA 2024 (Loeb Classical Library 557); T. Fischer, *Silber aus dem Grab Davids? Jüdisches und Hellenistisches auf Münzen des Seleukidenkönigs Antiochos' VII. 132–130 v. Chr.*, Bochum 1983, s. 10.

⁴⁰ S. Skowronek, *op. cit.*, s. 82.

⁴¹ Tak P. Richardson, *Herod: King of the Jews and Friend of the Romans*, Columbia S.C. 1996, s. 213.

⁴² D.T. Ariel, J.-P. Fontanille, *op. cit.*, s. 57.

⁴³ P. Zanker, *Augustan Political Symbolism in the Private Sphere*, w: *Image and Mystery in the Roman World: Three Papers Given in Memory of Jocelyn Toynbee*, red. J. Huskinson, M. Beard, J. Reynolds, Gloucester 1988, s. 9.

⁴⁴ B. Kanael, *Ancient Jewish Coins and their Historical Importance*, „Biblical Archaeologist” 1963, 26, s. 49.

i rzymskimi⁴⁵. Niektóre z nich można też uznać jednocześnie za żydowskie, bowiem od dawna zakorzeniły się w mennictwie żydowskim. Nie mamy tu przy tym żadnych symboli związanych w jakikolwiek sposób z obrazą żydowskich uczuć religijnych⁴⁶, za to widzimy przedstawienia powiązane z kultem świątynnym w Jerozolimie, a ponadto symbolizujące władzę, armię, zadowolenie i obfitość⁴⁷. Ostrożność w doborze symboli co najmniej neutralnych z religijnego punktu widzenia brała się też z oczywistego faktu, że Herod był w końcu Żydem i nie chciał testować żydowskiej wrażliwości (z jego punktu widzenia nie miało naturalnie znaczenia, w jaki sposób był postrzegamy przez swoich żydowskich poddanych, choć starał się ich przekonać, że jest pełnoprawnym Żydem)⁴⁸. Wreszcie nie brakuje badaczy dowodzących, że w gruncie rzeczy całe mennictwo króla Judei nosi w sobie zamierzoną dwuznaczność i *de facto* mamy do czynienia z dwukulturowym charakterem monet⁴⁹. Można się co najwyżej spierać, czy owo podwójne podejście oznacza z jednej strony (co oczywiste) ukłon w stronę żydowskiego charakteru państwa, z drugiej zaś ukłon w kierunku Rzymu, czy też jednak chodzi o hellenistyczny charakter monarchii herodiańskiej. W każdym razie nie możemy raczej mówić o jakiejś znaczącej romanizacji mennictwa Heroda Wielkiego, choć znajdziemy w nim odwołania do rzymskiej ikonografii (w bardziej ogólnym sensie – klasycznej)⁵⁰.

Jak jednak interpretować symbole morskie na monetach Heroda? W przypadku aflastonu trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, czy mamy do czynienia z jednoznacznie pogańskim symbolem⁵¹. Próbowano łączyć go z portowym miastem Askalon, z którym łączyły króla Judei bliskie związki⁵². Wysłunięto na tej podstawie nawet teorię, że w mieście tym znajdowała się mennica, w której wybito datowane monety roku trzeciego,

⁴⁵ D.M. Jacobson, *A New Interpretation of the Reverse of Herod's Largest Coins*, „American Numismatic Society Museum Notes” 1986, 31, s. 145–165.

⁴⁶ C.-G. Schwentzel, *L'image officielle d'Hérode le Grande*, „Revue Biblique” 2007, 114, s. 580.

⁴⁷ J. Meyshan, *The Symbols on the Coinage of Herod the Great and their Meaning*, „Palestine Exploration Fund Quarterly Statement” 1959, 91, s. 120.

⁴⁸ P. Richardson, *op. cit.*, s. 214.

⁴⁹ O.D. Hoover, *Preemptive Strike: The Image of Authority on the Dated Coins of Herod the Great*, „The Picus” 1995, 4, s. 23; D. Barag, *op. cit.*, s. 16; E. Gabba, *op. cit.*, s. 160.

⁵⁰ D.T. Ariel and J.-P. Fontanille, *op. cit.*, s. 106.

⁵¹ Tak B. Kanael, *op. cit.*, s. 49.

⁵² J. Meyshan, *Essays*, s. 70. O tych związkach i teorii o askalońskim pochodzeniu rodu herodiańskiego vide: J. Ciecieląg, *Polityczne dziedzictwo Heroda Wielkiego. Palestyna w epoce rzymsko-herodiańskiej*, Kraków 2003, s. 226–245; N. Kokkinos, *The Herodian Dynasty. Origins, Role in Society and Eclipse*, Sheffield 1998, s. 100–139.

choć nie ma na to żadnych dowodów⁵³. Warto wspomnieć, że symbol ów widnieje na pojedynczej monecie wybitej w Askalonie, a datowanej na rok 148/147 przed Chr., co zapewne powiązane jest z portowym charakterem miasta⁵⁴ oraz w ręce askalońskiej Tyche na emisjach z wczesnego cesarstwa⁵⁵. Nie jest wykluczone, idąc za opinią Y. Meshorera, że Herod Wielki w przypadku aflastonu wzorował się na aureusach i denarach wybitych w Sardes przez M. Serviliusa, które przedstawiają na rewersie ów symbol ozdobiony kwiatami róży. Bez wątpienia jest to wyraźne nawiązanie do zwycięstwa Kasjusza nad flotą rodyjską (róża była godłem Rodos)⁵⁶. Z kolei na monetach Sekstusa Pompejusza z lat 42–38 przed Chr. pojawia się głowa Pompejusza Wielkiego oraz Neptuna trzymającego aflaston⁵⁷, a bite one były dla upamiętnienia zwycięstw nad Oktawianem. Po bitwie pod Akcjum symbol ten w mennictwie rzymskim ewidentnie upamiętniał zwycięstwo Oktawiana nad Markiem Antoniuszem⁵⁸, ale nie ma to żadnego związku z monetami Heroda roku trzeciego, które były przecież bite wcześniej. W konsekwencji pozostaje nam chyba interpretacja aflastonu jako symbolu zwycięstwa, nie jesteśmy jednak w stanie ustalić, czy rzeczywiście odnosi się do jakiegoś rzeczywistego sukcesu floty wojennej króla Judei (w grę wchodzić by tu musiało zwycięstwo nad Antygonem Matatiaszem)⁵⁹, choć nie możemy tego całkowicie wykluczyć. Może jednak użycie tego symbolu miało odzwierciedlać przyszłe plany Heroda odnośnie do zamiaru budowy okrętów wojennych, które miały odnosić sukcesy na chwałę Judei i jej władcy.

Kolejnym symbolem morskim w mennictwie Heroda Wielkiego, tym razem już na monetach niedatowanych, jest kotwica. Jej pojawienie się łączono z nadaniem królowi Judei nadbrzeżnych miast: Gazy, Jaffy, Wieży Stratona i Antedonu przez Oktawiana w 30 r. przed Chr.⁶⁰ oraz fundacją Cezarei Nadmorskiej. Jako symbol Seleucydów, którzy wcześniej

⁵³ U. Rappaport, *Ascalon and the Coinage of Judea*, „La Parola del Passato Rivista di Studi Antichi” 1981, 201, s. 365.

⁵⁴ A. Houghton, A. Spaer, *Sylloge Nummorum Graecorum. Israel*, 1, Jerusalem 1998, s. 213, nr 1555.

⁵⁵ Np. A. Burnett, M. Amandry and P. Ripollès. *Roman Provincial Coinage I: From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 BC–AD 69)*, London–Paris 1992, s. 675, nr 4877.

⁵⁶ Y. Meshorer, *Ancient*, s. 20; M.H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge 1974, s. 516, nr 505/1.

⁵⁷ A. Brett, *op. cit.*, tab. 5, nr 15.

⁵⁸ P. Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus*, Ann Arbor 1988, s. 82–84, 92–97. Powiązanie aflastonu z konkretnymi wydarzeniami możemy też znaleźć w mennictwie greckim, vide S. Skowronek, *op. cit.*, s. 73–74.

⁵⁹ Tak B. Kanael, *op. cit.*, s. 48.

⁶⁰ J. Meyshan, *The Symbols*, s. 118

panowali nad wybrzeżem śródziemnomorskim, wybór kotwicy zapewne nie był dziełem przypadku. Nie jest też wykluczone, że Herod chciał w ten sposób zmanifestować swoje związki z nadbrzeżnymi miastami, które właśnie uzyskał, oraz z handlem morskim⁶¹. W tym drugim przypadku rzeczywiście możemy mieć do czynienia z manifestacją morskich ambicji króla Judei, bo przecież w tym między innymi celu powstała Cezarea Nadmorska i jej port. Trudno powiedzieć, czy Herod zamierzał konkurować z Aleksandrią, ale rozmach tego przedsięwzięcia, tak sugestywnie przedstawiony przez Józefa Flawiusza⁶², może uzasadniać takie przypuszczenia. Wszak aż do IV w. po Chr. Cezarea rzeczywiście śmiało stawiała w szranki z Aleksandrią. Proponowano też inne interpretacje, niekoniecznie związane z morzem, jak np. podkreślenie w ten sposób roli Heroda jako następcy Hasmoneuszy⁶³, co wprost nawiązywałoby do mennictwa Aleksandra Janneusza, manifestującego za pomocą tego symbolu objęcie władzy nad terenami należącymi poprzednio do Seleucydów⁶⁴. Niekoniecznie jednak musi to oznaczać jednoczesne powiązanie go z kontrolą nad wybrzeżem śródziemnomorskim. Być może mamy tu jednocześnie do czynienia z manifestacją kontynuacji rządów hasmonejskich, choć już w rękach nowej dynastii, a z drugiej podkreśleniem morskich celów Heroda, przy czym mogły się one odnosić nie tylko do handlu morskiego, ale być może również do sprawowania kontroli poprzez flotę wojenną. Inna sprawa, jak interpretowali ów symbol poddani⁶⁵.

Ostatnim symbolem morskim przedstawionym na monetach Heroda Wielkiego jest galera, znana nam dobrze z mennictwa seleukidzkiego i fenickiego. W mennictwie starożytnym okręt na monetach upamiętniał często podróże morskie władcy⁶⁶. Badacze wiążą więc ten typ monet Heroda z jego uczestnictwem w wyprawie Agryppy do Królestwa Bosporańskiego w 14 r. przed Chr.⁶⁷ Sugerowałoby to też posiadanie przez króla Judei własnej floty – zapewne okrętów wojennych⁶⁸ – ale ponieważ miały one być budowane właśnie w tamtym czasie, oznaczałoby to, że Herod jednak nie miał wcześniej floty⁶⁹. Taka interpretacja jest oczywiście bardzo możliwa, bowiem nade wszystko manifestuje lojalność Heroda jako króla

⁶¹ Y. Meshorer, *Ancient*, s. 26.

⁶² *Ant.* 15, 331–339.

⁶³ Y. Meshorer, *Ancient*, s. 26.

⁶⁴ D.M. Jacobson, *The Anchor on the Coins of Judaea*, „Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society” 2000, 18, s. 79.

⁶⁵ D.T. Ariel and J.-P. Fontanille, *op. cit.*, s. 114.

⁶⁶ S. Skowronek, *op. cit.*, s. 84.

⁶⁷ J. Meyshan, *Essays*, s. 58; P. Richardson, *op. cit.*, s. 213, 264.

⁶⁸ J. Meyshan, *The Symbols*, s. 119.

⁶⁹ Tak P. Richardson, *op. cit.*, s. 264, przyp. 14.

klientelnego Rzymu i jego pełną gotowość do niesienia pomocy i wypełniania obowiązków wobec rzymskich mocodawców. Nie bez znaczenia był przy tym fakt, że pomoc została udzielona zięciowi i współrządcy cesarza Augusta. Ponieważ jednak nie wiemy, czy przedstawienie wyobraża okręt wojenny czy też handlowy, trudno rozstrzygnąć, czy w wyprawie uczestniczyły okręty wojenne, handlowe, a może oba rodzaje. Oczywiście trudno sobie raczej wyobrazić, aby Herod w ogóle nie miał okrętów wojennych, zważywszy na nadmorskie położenie jego królestwa, choć nie da się tu mówić o jakichkolwiek liczbach. Próbowano też łączyć galery z wizytą króla Judei w Jonii, gdzie przybył, aby pożegnać wracającego do Rzymu Agryppę. Podróż ta miała miejsce w 13 r. przed Chr.⁷⁰. Sądzę jednak, że wyprawa bosporańska bardziej zasługiwała na upamiętnienie.

Monetę z galeryą próbowano też tłumaczyć jako emisję upamiętniającą zakończenie budowy Cezarei Nadmorskiej i jej portu w 10 r. przed Chr.⁷¹ Poglądu tego nie da się udowodnić z całą pewnością, chociażby ze względu na rzadkość tego typu monet. Niemniej wydaje się, że ta interpretacja jest bardzo prawdopodobna, przede wszystkim z uwagi na rozmach całego przedsięwzięcia. Oczywiście, że manifestacja lojalności wobec Agryppy i Augusta była ważna, ale powstanie Cezarei, marzenia Heroda, z punktu widzenia króla i jego państwa było znacznie ważniejsze. Pomijam już fakt, że przecież miasto powstało tak naprawdę ku czci Augusta, na cześć którego nazwano cezarejski port Sebastos, a nad portem i miastem górowała świątynia dedykowana cesarzowi. Nie sądzą, aby król Judei dysponował aż tak liczną flotą wojenną (jeżeli w ogóle ją miał), żeby chciał się nią chwalić całemu światu. Cezarea Nadmorska bardziej się do tego nadawała, ponieważ jak żadne inne dokonanie Heroda świadczyła o morskich ambicjach króla. Nie sądzą, żeby były to jakieś szczególne ambicje o charakterze militarnym czy chęć posiadania znaczącej siły morskiej. Bo właściwie po co?

Inną kwestią było natomiast ewentualne panowanie w handlu morskim na Morzu Śródziemnym, a przynajmniej urośnięcie do rangi liczącego się gracza na tym polu, co też nastąpiło. Gdyby Herod nie miał takiego celu, nie zaangażowałby takich sił i środków w zbudowanie całkowicie sztucznego portu przy prostej linii brzegowej. Budowa miasta na stałym lądzie była stosunkowo prosta, ale pozostałości portu do dzisiaj świadczą o nieokiełznanych ambicjach morskich króla Judei. Dla porządku trzeba jednak wspomnieć o hipotezie zakładającej daleko idące zaangażowanie Rzymu, również Augusta i Agryppy, w budowę Cezarei Nadmorskiej, której rozległy sztuczny port miał odegrać istotną rolę

⁷⁰ B. Kanael, *op. cit.*, s. 50; P. Richardson, *op. cit.*, s. XIX, 271–272.

⁷¹ Y. Meshorer, *Ancient*, s. 28; idem, *A Treasury*, *op. cit.*, s. 70.

w przyszłej wojnie z Partami. W sensie ekonomicznym miała ona stać się ponadto alternatywą dla Antiochii i jej portu Seleucji Pierii u ujścia Orontesu i rozładować przynajmniej częściowo problemy z dostawami zboża do Rzymu⁷². Jako jeden z argumentów podawana jest np. znajomość rzymskiej inżynierii, która pozwoliła skonstruować całkowicie sztuczny port. Pytanie tylko, czy trzeba było do tego aż cesarskiego zaangażowania. Poza tym Rzymianie w wielkich kampaniach preferowali jednak ruchy wojsk drogą lądową, zresztą floty wojenne antyku miały ograniczone możliwości transportowe.

Dostępne nam źródła pisane i monetarne bez wątplenia dowodzą morskich ambicji Heroda Wielkiego. Ich interpretacja, szczególnie mennictwa, nie jest łatwa, bowiem monety bite przez króla Judei w żaden sposób nie oddają wspaniałości królestwa i jego możliwości finansowych. Symbole morskie są nieliczne i w gruncie rzeczy nie pozwalają na ustalenie ze stuprocentową pewnością, czy Herod miał flotę wojenną, nie mówiąc już o jej ewentualnych możliwościach bojowych. Z większym prawdopodobieństwem, graniczącym z pewnością, możemy stwierdzić, że dysponował flotą handlową. Najwspanialszym przejawem owych morskich ambicji była fundacja Cezarei Nadmorskiej i jej sztucznego portu, które jednak świadczą raczej o celach gospodarczych, niekoniecznie zaś militarnych. Nie wyklucza to wszakże istnienia w Judei okrętów wojennych, nie sądzę jednak, aby była to jakaś znacząca siła.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Printed sources (Źródła drukowane)

- Appianus Alexandrinus, *Historia Romana*, 4 vols., red. H. White, London 1912–1913.
Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin 1863.
Homer, *Iliad*, Volume II: Books 13–24, tłum. A.T. Murray, rew. William F. Wyatt, Cambridge MA 1925 (*Loeb Classical Library* 171).
Inscriptions grecques et latines de la Syrie, Paris 1929.
Inscriptiones Latinae Selectae, Berlin 1892–1916.
Józef Flawiusz, *Bellum Iudaicum (Wojna żydowska)*, przekł., wstęp i kom. J. Radożycki, Warszawa 1991.

⁷² E.N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century A.D. to the Third*, Baltimore 1976; krytyka hipotezy przez G. Gambash, *Caesarea Maritima and the Grand Strategy of the Roman Empire*, „Skylis” 2013, 13, s. 53–58; vide: też H.K. Beebe, *Caesarea Maritima: its Strategic and Political Significance to Rome*, „Journal of Near Eastern Studies” 1984, 42, 3, s. 195–207; A. Raban, *The Harbour of Sebastos (Caesarea Maritima) in its Roman Mediterranean Context*, Oxford 2009, s. 1–13.

Józef Flawiusz, *Antiquitates Iudaicae* (Dawne dzieje Izraela), t. 1–2, tłum. Z. Kubiak, J. Radożycki, Warszawa 1993.

Justin, *Epitome of Pompeius Trogus*, Volume I: Books 1–20, wyd., tłum. J.C. Yardley, Cambridge MA 2024 (Loeb Classical Library 557).

Studies (Opracowania)

Ariel D.T., *The Coins of Herod the Great in the Context of the Augustan Empire*, w: *Herod and Augustus. Papers Presented at the IJS Conference, 21st–23rd June 2005*, red. D.M. Jacobson, N. Kokkinos, Leiden–Boston 2009.

Ariel D.T., Fontanille J.-P., *The Coins of Herod. A Modern Analysis and Die Classification*, Leiden–Boston 2012.

Avi-Yonah M., *The War Fleet of Herod*, w: idem, *Essays and Studies in the Lore of the Holy Land*, [b.m.w.] 1964.

Avi-Yonah M., *Foreword*, w: J. Meyshan, *Essays in Jewish Numismatics*, Tel Aviv 1968.

Baldwin Brett A., *The Aphlaston, symbol of naval victory or supremacy on Greek and Roman coins*, w: *Transactions of the International Numismatic Congress* (London, June 30–July 3, 1936), London 1938.

Barag D., *King Herod's Royal Castle at Samaria-Sebaste*, „*Palestine Exploration Quarterly*” 1993, 125.

Beebe H.K., *Caesarea Maritima: its Strategic and Political Significance to Rome*, „*Journal of Near Eastern Studies*” 1984, 42, 3.

Braund D., *Rome and the Friendly King: The Character of Client Kingship*, London 1984.

Broshi M., *The Role of the Temple in the Herodian Economy*, „*Journal of Jewish Studies*” 1987, 38.

Burnett A., Amandry M., Ripollès P., *Roman Provincial Coinage I: From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 BC–AD 69)*, London–Paris 1992.

Cieciela J., *Polityczne dziedzictwo Heroda Wielkiego. Palestyna w epoce rzymsko-herodiańskiej*, Kraków 2003.

Crawford M.H., *Roman Republican Coinage*, Cambridge 1974.

Evans J.D., *The Art of Persuasion. Political Propaganda from Aeneas to Brutus*, Ann Arbor 1992.

Fischer T., *Silber aus dem Grab Davids? Jüdisches und Hellenistisches auf Münzen des Seleukidenkönigs Antiochos VII. 132–130 v. Chr.*, Bochum 1983.

Freyne S., *Galilee from Alexander the Great to Hadrian, 323 B.C.E. to 135 C.E. A Study of Second Temple Judaism*, Notre Dame 1980.

Gabba E., *The Finances of King Herod*, w: *Greece and Rome in Eretz Israel: Collected Essays*, red. A. Kasher, U. Rappaport, G. Fuks, Jerusalem 1990.

Gambash G., *Caesarea Maritima and the Grand Strategy of the Roman Empire*, „*Skyllis*” 2013, 13.

Goodman M., *The Pilgrimage Economy of Jerusalem in the Second Temple Period*, w: *Jerusalem: Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity, and Islam*, red. L.I. Levine, New York 1999.

Harl K.W., *Coinage in the Roman Economy, 300 B.C. to A.D. 700*, Baltimore 1996.

Hoover O.D., *Preemptive Strike: The Image of Authority on the Dated Coins of Herod the Great*, „*The Picus*” 1995, 4.

Houghton A., Spaer A., *Sylloge Nummorum Graecorum. Israel*, t. 1, Jerusalem 1998.

Jacobson D.M., *A New Interpretation of the Reverse of Herod's Largest Coins*, „*American Numismatic Society Museum Notes*” 1986, 31.

Jacobson D.M., *The Anchor on the Coins of Judaea*, „*Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society*” 2000, 18.

- Kanael B., *Ancient Jewish Coins and their Historical Importance*, „Biblical Archaeologist” 1963, 26.
- Kokkinos N., *The Herodian Dynasty. Origins, Role in Society and Eclipse*, Sheffield 1998.
- Levine L.I., *Roman Caesarea. An archaeological-topographical study*, Jerusalem 1975.
- Luttwak E.N., *The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century A.D. to the Third*, Baltimore 1976.
- Magness J., *The Cults of Isis and Kore at Samaria-Sebaste in the Hellenistic and Roman Periods*, „Harvard Theological Review” 2001, 94.
- Marshak A.K., *The Dated Coins of Herod the Great: Towards a New Chronology*, „Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period” 2006, 37, 2.
- Meshorer Y., *Ancient Jewish Coinage*, t. 2, New York 1982.
- Meshorer Y., *A Treasury of Jewish Coins*, Jerusalem–New York 2001.
- Meyshan J., *The Symbols on the Coinage of Herod the Great and their Meaning*, „Palestine Exploration Fund Quarterly Statement” 1959, 91.
- Meyshan J., *Essays in Jewish Numismatics*, Tel Aviv 1968.
- Morrison J.S., Coates J.F., *The Athenian Trireme. The history and reconstruction of an ancient Greek warship*, Cambridge 1987.
- Pastor J., *Land and Economy in Ancient Palestine*, London–New York 1997.
- Raban A., *The Harbour of Sebastos (Caesarea Maritima) in its Roman Mediterranean Context*, Oxford 2009.
- Rappaport U., *Ascalon and the Coinage of Judea*, „La Parola del Passato Rivista di Studi Antichi” 1981, 201, s. 353–366.
- Richardson P., *Herod: King of the Jews and Friend of the Romans*. Columbia, S.C. 1996.
- Schwentzel C.-G., *L’image officielle d’Hérode le Grande*, „Revue Biblique” 2007, 114.
- Shatzman I., *The Armies of the Hasmonaeans and Herod*, Tübingen 1991.
- Skowronek S., *Moneta w kulturze starożytnego judaizmu. Spór o mennictwo Heroda Wielkiego*, Kraków 1994.
- Udoh F.E., *To Caesar What Is Caesar’s: Tribute, Taxes, and Imperial Administration in Early Roman Palestine (63 B.C.E.–70 C.E.)*, Providence 2006.
- van Berchem D., *Le port de Séleucie de Piérie et l’infrastructure logistique des guerres parthique*, „Bonner Jahrbücher” 1985, 185.
- van Heesch J., *Some Aspects of Wage Payments and Coinage in Ancient Rome (1st–3rd Century ad)*, w: *Wages and Currency: Global and Historical Comparisons*, red. J. Lucassen, Bern–Berlin 2007.
- Wolters R., *Bronze, Silver or Gold? Coin Finds and the Stipendium of the Roman Army*, „Zephyrus. Revista des Prehistorica y Arquelogia” 2000–2001, 53/54.
- Zanker P., *Augustan Political Symbolism in the Private Sphere, w: Image and Mystery in the Roman World: Three Papers Given in Memory of Jocelyn Toynbee*, red. J. Huskinson, M. Beard, J. Reynolds, Gloucester 1988.
- Zanker P., *The Power of Images in the Age of Augustus*, Ann Arbor 1988.

NOTA O AUTORZE

Jerzy Ciecieląg – dr hab., profesor Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, historyk starożytności, kierownik Katedry Historii Starożytnej w Instytucie Historii i Archiwistyki, autor książek: *Palestyna w czasach Jezusa. Dzieje polityczne* (Kraków 2000); *Polityczne dziedzictwo Heroda Wielkiego. Palestyna w epoce rzymsko-herodiańskiej* (Kraków 2002); *Poncjusz Piłat prefekt Judei* (Kraków–Mogilany 2003); *Powstanie Bar Kochby 132–135*

po Chr. (Zabrze 2008); *Żydzi w okresie drugiej świątyni (538 przed Chr.–70 po Chr.)* (Kraków 2011); *Żydzi w europejskiej części Cesarstwa Rzymskiego* (Kraków–Mogilany 2013).

ABOUT THE AUTHOR

Jerzy Ciecieląg – PhD with habilitation, Professor of the University of the National Education Commission in Kraków, historian of antiquity, Head of the Department of Ancient History at the Institute of History and Archival Studies, author: *Palestyna w czasach Jezusa. Dzieje polityczne* (Kraków 2000); *Polityczne dziedzictwo Heroda Wielkiego. Palestyna w epoce rzymsko-herodiańskiej* (Kraków 2002); *Poncjusz Piłat prefekt Judei* (Kraków–Mogilany 2003); *Powstanie Bar Kochby 132–135 po Chr.* (Zabrze 2008); *Żydzi w okresie drugiej świątyni (538 przed Chr.–70 po Chr.)* (Kraków 2011); *Żydzi w europejskiej części Cesarstwa Rzymskiego* (Kraków–Mogilany 2013).